

Nadesłano: 05.06.2019
Zaakceptowano: 12.09.2019

Sugerowane cytowanie: Chmielewski W. (2019). *Przedszkola na uchodźstwie w okresie II wojny światowej*, „Edukacja Elementarna w Teorii i Praktyce”, vol. 14, nr 3(53), s. 87-110. DOI: 10.35765/eetp.2019.1453.06

Witold Chmielewski

ORCID:0000-0001-5816-5586

Akademia Ignatianum w Krakowie

Polskie przedszkola na uchodźstwie w okresie II wojny światowej

Polish Kindergartens in Exile During the World War II

SŁOWA KLUCZOWE

uchodźstwo,
przedszkole, dzieci,
wychowawczyni,
wychowanie,
II wojna światowa

ABSTRAKT

Celem artykułu jest ukazanie w zarysie działalności polskich przedszkoli na obczyźnie w okresie II wojny światowej. W pracy zastosowano metody badawcze właściwe dla historii wychowania. Zawarte w niej treści oparte zostały w głównej mierze na rezultatach kwerendy archiwalnej w Instytucie Polskim i Muzeum im. gen Sikorskiego w Londynie. W artykule wykazano, że przedszkola polskie prowadziły działalność we wszystkich większych skupiskach uchodźczych w Iranie, Indiach, Palestynie Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej, Nowej Zelandii, Meksyku oraz 2 Korpusie gen. Władysława Andersa. Swoją działalnością obejmowały one głównie sieroty i dzieci, które z różnych przyczyn pozbawione były opieki rodzicielskiej. Przedszkola tworzone w Austrii i Bawarii, nadzorowane przez polskie wojsko, gromadziły dzieci rodziców, którzy znaleźli się tam przymusowo podczas wojny i nie zdążyli jeszcze wrócić do kraju, oraz żołnierzy AK przybyłych z Polski. Wiele przedszkoli prowadziło opiekę całą dobę. Ich głównym zadaniem było przygotowanie dzieci w wieku przedszkolnym do pierwszej klasy szkoły powszechnej. Przedszkola organizowano przeważnie w budynkach szkolnych. Dokładano wszelkich starań, aby mimo różnorodnych trudności pracująca w nich kadra

wychowawczyń miała odpowiednie kwalifikacje zawodowe. Zatrudniano również pomoce wychowawczyń. Przedszkola na uchodźstwie zakończyły swoją działalność wraz z likwidacją poszczególnych osiedli w latach 1945-1947.

Podsumowując pracę przedszkoli na uchodźstwie, należy stwierdzić, że pełniły one ważną funkcję w wychowaniu i opiece nad najmłodszym pokoleniem Polaków na uchodźstwie, chroniły je przed wynarodowieniem, dawały poczucie ciepła i stabilizacji na tułaczym szlaku. Zagadnienie przedszkoli na uchodźstwie wymaga dalszych szczegółowych badań, zwłaszcza ich działalności na kontynencie afrykańskim.

KEYWORDS ABSTRACT

exile, kindergarten,
children,
kindergarten
teachers,
upbringing,
World War II

The objective of the article is to outline the activity of the Polish kindergartens in exile during the Second World war. The research methods proper for the history of education were used in the work. Its contents were mainly based on the analysis of archival materials from the Polish Institute and Sikorski Museum in London. The author of the article proved that Polish kindergartens existed in all large colonies of refugees in Iran, India, Palestine, Central-Eastern and Southern Africa, New Zealand, Mexico, and at the Polish II Corps of general Władysław Anders. The kindergartens mainly took care of orphans and children who, for various reasons, were deprived of parental care. The kindergartens in Austria and Bavaria, supervised by the Polish army, gathered the children of people who were forced to go there during the war and did not manage to get back to Poland yet. Also, they included the children of Home Army (Polish abbreviation: AK) soldiers who came from Poland. A lot of kindergartens worked 24 hours a day. Their main task was to prepare preschool children for studying in the public primary school. Kindergartens were usually organised in school buildings. Despite numerous difficulties, the organisers of those kindergartens did their best to provide them with well-qualified teaching staff. Apart from teachers, teacher's assistants were employed. Kindergartens in exile finished their activity in the years 1945-1947 when particular colonies of Polish refugees were being closed.

Summing up the work of Polish kindergartens in exile, one has to admit that they played an important role in upbringing and caring for the youngest generation of Polish refugees, they protected them against losing the national identity, and gave them the sense of warmth and stability during the war exile. The issue of kindergartens in exile requires further detailed analysis, especially as for their activity in Africa.

Tradycje wychowania przedszkolnego na ziemiach polskich są duże i sięgają pierwszej połowy XIX w. Wówczas to bowiem Warszawskie Towarzystwo Dobroczynności utworzyło w 1838 r. Wydział Ochron. Rok później Teofil Nowosielski otworzył w Warszawie pierwszą ochronkę dla dzieci (Dobrzański 1967: 342-342). Kolejne powstały w następnych latach we wszystkich trzech zaborach. Szczególną aktywność w dziedzinie upowszechniania tej formy wychowania przedszkolnego wykazywała Macierz Szkolna, a w czasie I wojny światowej Polska Macierz Szkolna. Były też ochronki prowadzone przez inne stowarzyszenia i organizacje oraz osoby prywatne, zwłaszcza rodziny ziemiańskie (Korzeniowska 2004: 55-61; Sawczuk: 101-109). W okresie międzywojennym najwięcej przedszkoli rozwijało działalność w roku szkolnym 1934/36. Było ich wówczas 1876, w tym 566 państwowych i samorządowych oraz 1310 prywatnych, w tym zakonnych, obejmujących 98 200 dzieci, przy czym najwięcej (103 700 objęto zorganizowanym wychowaniem przedszkolnym) w roku szkolnym 1931/32 (Bobrowska-Nowak 1978: 258). Na uniwersytetach w Poznaniu, Krakowie i Lwowie podjęto badania nad wychowaniem dziecka w wieku przedszkolnym Leżańska 1998: 54.

Wzrastało społeczne zainteresowanie przedszkolami. Wprawdzie liczba tych placówek i dzieci objętych zorganizowanym wychowaniem przedszkolnym nie była duża, to jednak poziom ich pracy i rola w wychowaniu młodego pokolenia trwale zakorzeniła się w świadomości społeczeństwa polskiego. Znalazło to swój wyraz w pracy oświatowej polskiego uchoźstwa w czasie II wojny światowej zarówno w działalności praktycznej, jak i teoretycznej.

Pierwsze inicjatywy uchoźstwa zmierzające do poprawy wychowania przedszkolnego w niepodległej Polsce

W środowisku oświatowym, skupionym wokół Rządu RP w Londynie, pojawiła się koncepcja, aby pobyt ponad 200 nauczycieli na Wyspach, zwłaszcza w Szkocji, głównie odbywających służbę w polskich jednostkach wojskowych, wykorzystać do poznania dorobku oświaty brytyjskiej z myślą o spożytkowaniu zdobytej przez nich wiedzy w wolnej Polsce. Realizacja tej koncepcji obejmowała różne typy szkół i placówek oświatowo-wychowawczych, m.in. koncentrowała uwagę na wychowaniu przedszkolnym. W zapoznanie się z doświadczeniami brytyjskimi w tym zakresie szczególnie wiele wysiłku włożyła przebywająca na Wyspach Brytyjskich absolwentka Państwowego Seminarium dla Wychowawczyń Przedszkoli w Mysłowicach Amalia Maria Stöcker, przedwojenna nauczycielka w szkołach i przedszkolach katowickich. Swoje zaangażowanie w tym względzie motywowała:

Mnie interesuje wychowanie dziecka w pierwszej fazie jego rozwoju, więc do 7 roku życia (...). Teraz należy każdą dziedzinę zbadać i przeniknąć, aby wykryć metody ich [Szkotów, przyp. W.Ch.], dzięki którym osiągają widoczne nawet dla postronnego obserwatora takie cenne zalety wychowania jak uprzejmość – przyzwyczajenia kulturalne, opanowanie, pogodne usposobienie i poważne podejście do pracy. Te wszystkie wartości (...) chciałabym przenieść do Polski i dlatego z całym zapałem przystąpiłam do pracy w tym głębokim przeświadczeniu, że w przyszłości mogą one stanowić cegiełkę przy budowie Fundamentów Polski, jakim jest wychowanie przedszkolne (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.I/13c).

Pracę Amalii Marii Stöcker wspierał finansowo i organizacyjnie Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych Rządu RP w Londynie, a pomocy merytorycznej udzielał jej przybyły niedawno do Szkocji dr Jan Konopnicki (Chmielewski 2013a: 42, 43, 55, 56).

Tylko w 1941 r. Amalia Maria Stöcker zwiedziła szereg placówek wychowania przedszkolnego w Szkocji, w tym w dzielnicach robotniczych Edynburga, hospitaowała zajęcia, uczestniczyła w konferencjach nauczycieli szkockich, kompletowała najnowsze dzieła pedagogiczne, zapoznawała się zabawkami edukacyjnymi, pomocami i materiałami niezbędnymi do prowadzenia zajęć z dziećmi w wieku przedszkolnym (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.I/13c). Aktywnie uczestniczyła w pracach zespołu powołanego przez Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych, badającego formy i metody pracy szkolnictwa brytyjskiego, a w szczególności szkockiego. Pracę tego zespołu koordynował dr Jan Konopnicki. Amalia Maria Stöcker podjęła się opracowania tematu *Przedszkola w Wielkiej Brytanii i opieka nad dzieckiem* (inna wersja tego tytułu brzmiała: *Przedszkola i opieka nad dzieckiem w okresie przedszkolnym w Wielkiej Brytanii*). Swoje zainteresowania problematyką wychowania przedszkolnego kontynuowała na studiach uniwersyteckich w Edynburgu, które ukończyła w 1948 r. (Chmielewski 2013a: 55, 56, 180).

Zagadnieniu wychowania przedszkolnego w niepodległej w przyszłości Polsce wiele uwagi poświęcił prof. Tadeusz Sulimirski, kierownik Wydziału Ogólnego Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych. W tej kwestii przeprowadził rozmowy z przebywającym w Wielkiej Brytanii wybitnym psychologiem, profesorem Blatzem, dyrektorem Child Study Institute Uniwersytetu w Toronto, na temat przeszkolenia kilku instruktoerek wychowania przedszkolnego na rocznym kursie w Kanadzie. Osoby te mogłyby w wolnej Polsce edukować zastępy nowych kadr wychowania przedszkolnego (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. I/15). Do myśli tej, w nieco innej formule, powrócił prof. Tadeusz Sulimirski w czerwcu 1943 r. w swoim opracowaniu pt. *Co należy czynić w przyszłości w obrębie Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych?* (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. I/17). Problematykę wychowania dzieci w wieku od 4 do 7 lat w trzyletnich przedszkolach podejmowano na Walnym Zjeździe Nauczycielskim Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w Wielkiej Brytanii w Londynie (Sejmiku Nauczycielskim), obradującym w dniach od 1 do 3 października 1943 r. (*Uchwały* 1944: 12).

Propozycje komisji zmierzające do odbudowy i reformowania szkolnictwa w Polsce

Sprawa działalności przedszkoli stanowiła przedmiot stałych zainteresowań i rozważań Komisji Organizacji Szkolnictwa w Polsce w Okresie Przejściowym Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, powołanej 7 stycznia 1943 r. przez gen. Józefa Hallera, oraz Komisji Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rządu RP w Londynie, utworzonej 18 listopada tegoż roku przez ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego ks. dra Zygmunta Kaczyńskiego (Chmielewski 2013a: 70, 137). Celem dogłębnego opracowania problemu powołano Podkomisję Przedszkoli w składzie: przewodniczącą Amalia Maria Stöcker i członkinie Maria Wyczółkowska oraz Józefa Zielonka (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. I/11). Rezultaty prac zamieszczono w czwartym rozdziale *Tęz*, przygotowanych przez Komisję Organizacji Szkolnictwa w Polsce w Okresie Przejściowym. Zgrupowano w nim siedem następujących tez szczegółowych na temat działalności przedszkoli w okresie przejściowym w powojennej Polsce:

- IV. *Organizacja przedszkoli*. 17. Przedszkola należy w pierwszym rzędzie organizować w tych miejscach, w których istniały one przed wybuchem wojny, następnie w ośrodkach przemysłowych, a potem tam, gdzie Niemcy swoje organizowali. Ponadto należy dążyć do organizowania przedszkoli w każdej miejscowości, w której istnieje szkoła na terenie ziem rewindykowanych oraz na terenie ziem wschodnich.
18. Przedszkola organizuje się zasadniczo jako samodzielne instytucje wychowawcze; tam jednak gdzie warunki materialne lub nieodpowiednie kwalifikacje wychowawczyń stałyby temu na przeszkodzie, należy je organizować łącznie ze szkołą powszechną, oddając ich bezpośredni nadzór kierownikom szkół. W miarę jak warunki te ulegałyby zmianie, przedszkola należałyby usamodzielniać.
19. Przy każdym inspektoracie szkolnym należy dążyć do ustanowienia etatu instruktorki wychowania przedszkolnego.
20. W okresie przejściowym należy przede wszystkim przyjmować do przedszkola pełne sieroty oraz dzieci, które nie posiadają opieki domowej.
21. Na terenach rewindykowanych, ze względu na konieczność przygotowania dzieci do szkoły, należy uczęszczanie do przedszkola dla dzieci od 4-6 roku życia (do obowiązku szkolnego) uznać za obowiązkowe w tych miejscowościach, w których przedszkola istniały przed wojną.
22. Zakładanie i utrzymywanie przedszkoli winno należeć do obowiązków samorządu terytorialnego. Wychowawczynie przedszkoli będą opłacane przez Skarb Państwa.
23. W przedszkolach, które muszą zostać zorganizowane, a nie będzie w nich wykwalifikowanych sił nauczycielskich, można zatrudnić niekwalifikowane wychowawczynie, dla których obok praktyki należy zorganizować cykl kursów (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. II/72).

W rozdziale siódmym *Tez pt. Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych i wychowawczyń przedszkoli* zamieszczono trzy propozycje szczegółowe, dotyczące edukacji wychowawczyń przedszkoli w trzyletnim okresie przejściowym po zakończeniu działań wojennych. Przewidywano w nich, że kształcenie wychowawczyń przedszkoli odbywać się będzie w Ośrodkach Kształcenia Nauczycieli. Uznano, że w ośrodkach tych powadzone będą roczne kursy kształcenia wychowawczyń przedszkoli i kursy wakacyjne dla osób niewykwalifikowanych, ale czynnych zawodowo w różnych formach wychowania przedszkolnego. Zamierzano też organizować kursy dla wykwalifikowanych wychowawczyń przedszkoli celem dalszego podnoszenia ich kwalifikacji (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. II/72).

W referacie wygłoszonym przez Romualda Niewiakowskiego w Edynburgu zalecano, aby wykwalifikowane wychowawczynie przedszkoli dodatkowo przeszkolić po wojnie na miesięcznych kursach wakacyjnych. Stwierdzono, że

na skutek szczególnych warunków spowodowanych wojną wychowanie i opieka nad dzieckiem w okresie przedszkolnym powinna się znaleźć w rękach jak najbardziej wykwalifikowanych wychowawczyń przedszkoli. Szkolenie tych kandydatek musi odbywać się w tempie szybkim (1 rok). Wobec tego w okresie przejściowym kandydatki te muszą posiadać ukończone 4 kl[asy] gim[nazjum] lub szkoły równorz[ędne] (IPMS, MWRiOP, A. 19.II/3).

Działająca głównie pod rządami ks. ministra Zygmunta Kaczyńskiego Komisja Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego przyjęła za swoje sformułowane wcześniej tezy w zakresie wychowania przedszkolnego (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. II/ 47). W ramach jej działalności kwestie przedszkolne rozpatrywano w Podkomisji Przedszkoli, Szkół Powszechnych, Kształcenia Nauczycieli (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. III/58). Sformułowane na obczyźnie koncepcje dotyczące wychowania przedszkolnego w powojennej Polsce nigdy nie zostały wprowadzone w życie.

Ewakuacja polskiej ludności cywilnej z „niehumanitarnej ziemi” i jej rozmieszczenie w różnych regionach świata

Przedszkole zawsze spełniało funkcję wychowawczą i opiekuńczą. Zwłaszcza ta ostatnia okazała się szczególnie potrzebna w okresie funkcjonowania polskich przedszkoli na uchodźstwie. Ich historia związana jest głównie z dziejami ludności cywilnej, ewakuowanej ze Związku Radzieckiego. Od marca do września 1942 r. wraz z wojskiem pod dowództwem gen. Władysława Andersa opuściło „niehumanitarną ziemię” i przybyło do Iranu (wówczas Persji) przez Morze Kaspijskie około 40 tys. polskiej ludności cywilnej (Wróbel 2003: 42). Wśród niej było prawie 20 tys. dzieci

i młodzieży, w tym do lat 14 blisko 15 tys. Uchodźcy znaleźli schronienie na czas wojny najpierw w Iranie, a następnie w Indiach, na Bliskim Wschodzie, w dominiach angielskich w Afryce Środkowo-Wschodniej, Unii Południowej Afryki oraz Meksyku i Nowej Zelandii, a także, oczywiście, w samej Wielkiej Brytanii. We wszystkich osiedlach opiekę nad polskimi uchodźcami sprawowały początkowo bezpośrednio polskie placówki dyplomatyczne i konsularne, właściwe dla danych państw i terytoriów, a następnie delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej rządu RP w Londynie w Teheranie (Iran), Bombaju (Indie), Jerozolimie w Palestynie (obszar Bliskiego Wschodu), Nairobi w Kenii (rozległy teren Afryki Środkowo-Wschodniej i Południowej) oraz Santa Rosa w Meksyku i Pahiatua w Nowej Zelandii. Zajmowały się one nie tylko kwestiami socjalnymi, ale także oświatowymi i upowszechnianiem polskiej kultury. W 1943 i 1944 r. nadzór nad uchodźczym szkolnictwem przejęły delegatury Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych, a następnie, od 14 lipca 1943 r. – Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, działające w tych samych miastach i na tym samym obszarze co delegatury MOPS (Chmielewski 2013a: 24, 25). W ich kompetencji znalazły się więc także sprawy dotyczące pracy i nadzoru pedagogicznego nad przedszkolami. Kwestie lokalowe i całej sfery socjalnej tych placówek pozostawały, tak jak dotychczas, nadal w gestii MPiOS. Przedszkola działały na podstawie polskiego prawodawstwa przedwojennego, a zwłaszcza okólnika Nr 51 ministra wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 30 maja 1936 r. w sprawie zakładów dla dzieci w wieku przedszkolnym (Kotula, Weinert 1946: 704, 705).

Z uwagi na fakt, że wśród najmłodszych dzieci w wieku przedszkolnym w osiedlach uchodźczych było dużo sierot, pólsierot lub też mających rodziców na „niehumanitarnej ziemi”, w Polsce, w wojsku, bądź w innych skupiskach uchodźców, niektóre przedszkola miały charakter całodobowy, wszystkie natomiast kładły duży nacisk w swojej działalności na kwestie opiekuńcze i zdrowotne. W pracy wychowawczej dbano o przeciwstawienie się wynarodowieniu dzieci, zwracano uwagę na ich wychowanie patriotyczne, nawiązywano do tradycji różnych regionów Polski, np. łowickiego, krakowskiego. Placówki wychowania przedszkolnego znajdowały się przeważnie w pomieszczeniach szkół powszechnych, spełniając często funkcję współczesnych oddziałów przedszkolnych. Liczba dzieci w przedszkolach była zmienna i odzwierciedlała w pewnym stopniu aktualny stan mieszkańców danego osiedla, który niejednokrotnie ulegał wahaniom z powodu kolejnych decyzji o przemieszczaniu uchodźców. Związana też była z naturalnym, sukcesywnym przechodzeniem wychowanków do pierwszych klas szkół powszechnych (Chmielewski 2015: 93-94).

Przedszkola założone na Bliskim i Środkowym Wschodzie, w Indiach i Afryce finansowane były początkowo przez MPiOP, a następnie przez polskie władze oświatowe na uchodźstwie, a także przez 2 Korpus pod dowództwem gen. Władysława Andersa. Po cofnięciu uznania rządowi polskiemu w Londynie przez władze brytyjskie

5 czerwca 1945 r. źródła finansowania wychowania przedszkolnego były różnorodne i trwały na ogół krótko. Pochodziły one głównie ze strony takich organizacji i instytucji, jak: Tymczasowy Komitet Skarbu dla Spraw Polskich (The Interim Treasury Committee for Polish Questions – ITC), Administracja Narodów Zjednoczonych do spraw Pomocy i Odbudowy (United Nations Relief and Reconstruction Administration – UNRRA) i Międzynarodowa Organizacja Uchodźców (International Refugee Organization – IRO). W Meksyku pieniądze na utrzymanie osiedla Santa Rosa, a więc i przedszkola pochodziły niemal w całości ze środków finansowych władz Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i Polonii amerykańskiej (Chmielewski 2015: 26-32, 194, 200). Koszty utrzymania obozu w Pahiatua pokrywał rząd Nowej Zelandii, który z własnej inicjatywy zaprosił polskich uchodźców do siebie. Rząd polski zobowiązał się do wypłacania poborów pracownikom obozu, w tym nauczycielom (Skwarko 1972: 52).

Historia polskich przedszkoli na uchodźstwie związana była głównie z dziejami ludności cywilnej ewakuowanej ze Związku Radzieckiego (Chmielewski 2013b: 62, 63).

Iran

Po przetransportowaniu uchodźców do Indii i Afryki pod koniec 1943 r. w Iranie pozostało 9221 osób, w tym w Teheranie – 3933, w Ahwazie – 2834, w Isfahanie – 2338 i Mszchedzie – 66. Na skutek dalszych ewakuacji ludności polskiej do Afryki i Nowej Zelandii w połowie 1944 r. było w tym kraju 5542 uchodźców (Wróbel 2003: 93). Wśród uchodźców w Iranie znajdowało się dużo dzieci. Wymagały one natychmiastowej, zorganizowanej opieki. Powstały szkoły powszechne, średnie ogólnokształcące oraz zawodowe o charakterze dokształcającym. Już w lipcu 1942 r. utworzono w Teheranie dla dzieci ewakuowanych ze Związku Radzieckiego dwa duże przedszkola – w obozach Nr 1 i Nr 2. W następnych latach, a zwłaszcza w 1943 r., liczba ich znacznie wzrosła (por. tabela 1).

Tabela 1. Przedszkola w Iranie

Lipiec 1942		Listopad 1942		Wrzesień 1943		Listopad 1944		Lipiec 1945	
przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci
2	354	4	405	8	345	4	155	4	107

Źródło: IPMS, MWRiOP, kol. 548/14, T. Sulimirski, *Polish education in exile 1940-1950*.

Na terenie Iranu przedszkola prowadziły działalność, oprócz Teheranu, również w dużym skupisku Polaków – Isfahanie, a także w Ahwazie. Ich liczba oraz liczba znajdujących się w nich dzieci ulegała ciągłym fluktuacjom (np. powodu wyjazdów dzieci do Afryki, Indii Meksyku, Nowej Zelandii). Klasycznym „miastem polskich dzieci” był pustynny Isfahan z upalnym klimatem, ale stosunkowo niezłymi warunkami mieszkalnymi. Dwa przedszkola w tym mieście obejmowały całkowitą opieką całodobową dzieci nieposiadające rodziców na terenie Iranu (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.II/7; IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19./I - 14). Były też dzieci młodsze i starsze, uczęszczające do szkół powszechnych i gimnazjów oraz na kursy stolarskie, ślusarskie, krawieckie, koronkarskie. Wszystkie one otoczone zostały troskliwą opieką (*Zakłady* 1987: 29; *Przeździecka-Robińska* 1987: 151).

Było wśród nich wiele sierot, których rodzice pomarli w Rosji, Pahlawi lub Teheranie. Inne miały tylko ojców, daleko w wojsku. Często zawdzięczały swoje przeżycie niewiele starszemu od siebie rodzeństwu, które po śmierci rodziców dzielnie się nimi opiekowało. Dla dzieci tych zostało otwarte w Isfahanie z dniem 13 lipca 1942 przedszkole w Zakładzie Nr 10. Liczyło około 110 dzieci, 5 osób personelu wychowawczego i kilka osób personelu gospodarczego. Kierowniczką została Wiktoria Morawska. Budynek przedszkola został nazwany przez odwiedzających gości „Bombonierką” z względu na malownicze położenie wśród ogrodów i klombów i swój estetyczny wygląd. Był pełen słońca zdobny w arabeski o ścianach jasno malowanych, miał wiele okien i oszklonych drzwi. Dzieci począwszy od niemowląt do wieku 7 lat zebrano z rozrzuconych po mieście [Isfahanie, przyp. W.Ch.] Zakładów. Były wygłodzone i wynędzniałe po przebytych przejściach, chorobach i podróżach, blade, smutne i apatyczne. Trzeba było podchodzić do każdego indywidualnie, mieć dużo wyrozumienia, a przede wszystkim serca. Opiekunki zastępowały im utracone matki i dzieci żyły się z nimi i swymi rówieśnikami, tworząc jedną wielką rodzinę (*Wenserska-Krajewska* 1987: 151).

W kolejnych miesiącach pojawiły się dalsze grupy dzieci i młodzieży. Rodziło to potrzebę tworzenia nowych placówek opiekuńczych i wychowawczych. Tak powstał np. Zakład Nr 8 dla dzieci do lat siedmiu, czyli przedszkole w Dżulufie (*Starzyk* 1987: 154). W 1944 roku w Zakładzie Nr 10 zgrupowano dzieci w wieku przedszkolnym (głównie sieroty i półsieroty), które następnie wysłano drogą morską do Nowej Zelandii (*Starzyk* 1987: 154).

Wychowawczyniami w przedszkolach i w ośrodkach czy też internatach irańskich (często ta sama osoba pracowała z najmłodszymi i starszymi dziećmi) byli: Aniela Bauer, Stanisława Bojanowska, Janina Chlebik, Zofia Gmaj, Zofia Jurewicz, Maria Kłodawa, Felicja Kruszyńska, Maria Lewicka, Maria Nemetz, Janina Pawlik, Łucja Powiecka, Józefa Radońska, Jadwiga Sobieniewska, Maria Sołowiej, Ludmiła Strigłowa, Teresa Szymańska, Zygmunt Tymków, Stanisława Witkowska, Helena Wróblewska, Ewa Zawada, Janina Zielińska (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. II/6).

Po zakończeniu wojny Polacy w zasadzie opuścili Iran, udając się w 1946 r. na Bliski Wschód i dalej do Wielkiej Brytanii oraz krajów osiedlenia na wszystkich niemal kontynentach. Część uchodźców wróciła do Polski. Zlikwidowane zostały polskie instytucje oświatowe, w tym przedszkola.

Palestyna

W 1942 r. nastąpiła stopniowa ewakuacja uchodźców z Iranu do Palestyny. Ukształtowało się w niej kilka polskich ośrodków ze szkołami junackimi i cywilnymi. Szczególnie prężną działalność rozwinęły Szkoły Młodszych Ochotniczek stopnia średniego i podstawowego oraz junackie szkoły zawodowe dokształcające (*Powstanie* 1976: 32-36). Na Bliskim Wschodzie, a zwłaszcza w Bejrucie, stolicy Libanu, powstało też polskie środowisko studenckie (Rymarska-Kosińska 1976: 198, 199). Najwięcej uchodźców, bo około 1000, mieszkało w 1944 r. w Jerozolimie. Kolejne skupiska Polaków w Palestynie, liczące po kilkaset osób, były w Tel-Awiwie, Ain Karem i Jafie (Draus 1993: 113, 114, 118, 119). W trzech pierwszych miejscowościach utworzono polskie przedszkola. Początkowo w Palestynie prowadziły działalność dwa przedszkola. Jedno z nich zostało zlikwidowane w połowie 1943 r., drugie kontynuowało nadal swoją pracę w Tel-Awiwie. Miało ono siedzibę w dużej sali w budynku szkoły powszechnej na terenie Palestyny. Zajęcia były prowadzone w nim od poniedziałku do piątku w godzinach 8.30-12.30. Brało w nich udział 20 dzieci. Przedszkole było należycie wyposażone przez MWRiOP w gry stolikowe, zabawki i wycinanki. Resort pokrywał także koszty jego utrzymania i dożywiania dzieci w formie drugiego śniadania. Zajęcia prowadziła z dobrymi rezultatami Jadwiga Bartnicka, mająca ukończone dwie klasy liceum pedagogicznego.

Delegatura MWRiOP podjęła kroki zmierzające do uruchomienia kolejnej placówki i przywrócenia pracy niedawno zlikwidowanego przedszkola. Zakładano, że w obydwu nowo otwartych placówkach wychowania przedszkolnego zajęcia będą prowadzone dla około 30 dzieci (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. II/115). Podjęte inicjatywy przyniosły pozytywne rezultaty. W dniu 1 września 1944 r. istniały w Palestynie przy szkołach powszechnych trzy przedszkola: w Tel-Awiwie (28 dzieci), Jerozolimie (26 dzieci) i Ain Karem (8 dzieci). W następnym roku szkolnym przedszkole w Ain Karem zostało zlikwidowane z powodu braku dzieci, istniały więc już tylko dwie placówki: Jerozolima (34 dzieci) i Tel-Awiw. To ostatnie liczyło zaledwie 14 wychowanków, dzieci rodziców wyznania mojżeszowego zostały bowiem częściowo przeniesione z tego przedszkola do podobnych placówek żydowskich. Kadre przedszkoli stanowiły: Tel-Awiw – Jadwiga Bartnicka (Dahlke) i Zofia Gallotówna (pomocnica), Ain Karem – Zofia Miziniak (wychowawczyni) i Jadwiga Wodzicka (pomocnica), Jerozolima – Celina Buszyna

(kierowniczką), Janina Pawłowska (wychowawczyni). Wychowawczynie były z reguły też kierowniczkami przedszkoli (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.II/6; IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. III/11).

Należy również odnotować, że w związku z napływem uchodźców do Libanu podjęto próbę uruchomienia w roku szkolnym 1945/46 przedszkoli w miejscowościach Zoku i Ajalto w Libanie (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. III/11).

W opinii rodziców przedszkola palestyńskie dobrze wypełniały swoje zadania. Według władz oświatowych zajęcia prowadzono na wysokim poziomie, zgodnie z wymogami pedagogicznymi. Z najlepszymi rezultatami wychowawczymi i z największą liczbą dzieci prowadziło działalność przedszkole w Jerozolimie (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. III/11). Położone w starej części miasta, miało status placówki junackiej. Posiadało odpowiednią bazę lokalową i właściwe wyposażenie. W pracy wychowawczej przedszkola panował duch patriotyzmu, nawiązywano do tradycji narodowej i historii Polski. Przedszkole junackie – widziane oczami pięcioletniej Danusi – było jasne i przestronne, składało się z trzech obszernych pokoi i kuchni. Na ścianach wisiały kolorowe obrazki, w każdym pomieszczeniu widoczne były kwiaty. W szafach znajdowały się zabawki i gry planszowe. Z czynności o stałym charakterze można wymienić wspólną modlitwę, gimnastykę i recytację wierszyków. Podczas zajęć na świeżym powietrzu wznoszono z piasku różne budowle, np. kopiec Krakusa, a wychowawczyni opowiadała w tym czasie dzieciom o Krakowie, dawnej stolicy Polski. Prowadzono dożywianie dzieci, m.in. podawano kanapki, kubek gorącego mleka, a także obrane banany i jabłka. Dzieci w przedszkolu czuły się dobrze, bawiły się, śpiewały, starały się nawiązywać kontakty między sobą, ale zawsze tęskniły za bliskimi i myślały o powrocie swoich ojców z armii. To oczekiwanie było, zdaniem anonimowego autora opisu zajęć, tym, co wyróżniało to przedszkole od podobnych placówek (*Nasze* 1945: 4).

Indie

Pierwsze transporty z uchodźcami, którymi było 586 dzieci (sierot i półsierot), przybyły do uzdrowiska Jamnagar obok Balachadi w Indiach w maju 1942 r. (Maresch (Polonik) 2002: 47). W dniu 1 października 1943 r. liczba uchodźców na całym subkontynencie wzrosła do 3886 (AAN, MPiOS, sygn. 85). Trzy miesiące później, 31 grudnia tegoż roku, w kilku osiedlach i obozach na terytorium Indii było najwięcej obywateli polskich – 5246 (AAN, MPiOS, sygn. 85), ale już po miesiącu, 31 stycznia 1944 r., liczba przybyszów z Polski zmniejszyła się do 4426 (ubyło 836, w tym 797 wyjechało do Afryki Wschodniej) (AAN, MPiOS, sygn. 85). Wśród osób ewakuowanych ze Związku Radzieckiego do Indii było wiele młodzieży, zwłaszcza żeńskiej, a także kobiet i dzieci w wieku szkolnym oraz przedszkolnym. Część najmłodszych

dzieci trafiła do przedszkoli. W Valivade koło Kokhapur w maju 1943 r. były już dwie tego typu placówki dla 50 dzieci, prowadzone przez dwie wychowawczynie (AAN, MPiOS, sygn. 85). Wkrótce liczba ich wzrosła (por. tabela 2).

Tabela 2. Przedszkola polskie w Indiach według stanu z 31 lipca 1943 r.

Osiedle, obóz	Przedszkola	Dzieci	Wychowawczynie
Karaczi Country Club (obóz)	1	50	2
Malir (obóz)	1	25	1
Valivade	2	*	*
Jamnagar	1	45	2

* Brak danych. Źródło: AAN, MPiOS, sygn. 85. *Sprawozdanie Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej na Indie za czas do końca maja 1943 r.*, k. 86 a. tamże, *Zestawienie danych o szkolnictwie na dzień 31 lipca 1943 r.*, k. 52.

We wrześniu 1943 r. w polskich przedszkolach w Indiach było 81 dzieci. Jak wynika z informacji Michała Goławskiego, wówczas jeszcze kierownika Polskiej Akcji Oświatowej w Indiach, kilka miesięcy wcześniej liczba dzieci objętych zorganizowanymi formami wychowania przedszkolnego była większa (wynika to również z danych zamieszczonych w tabeli 2). Uległa ona zmniejszeniu na skutek wyjazdu części dzieci do osiedla Santa Rosa w Meksyku. Również ciągle trwające rozmieszczanie dzieci i młodzieży w powstających nowych obozach i osiedlach powodowało, że liczba dzieci w przedszkolach podlegała znacznej fluktuacji (IPMS, Delegatura MWRiOP w Indiach, sygn. A.23/16).

Tabela 3. Dzieci objęte wychowaniem przedszkolnym w Indiach na koniec 1943 r.

Osiedle	Dzieci	Wychowawczynie	W tym niewykwalifikowane
Valivade	135	6	2
Karaczi	26	2	1
Jamnagar	45	2	1

Źródło: IPMS, Delegatura MWRiOP w Indiach, sygn. A. 23/16, *Sprawozdanie Delegata za IV kwartał 1943 r.*

Przedszkola były organizacyjnie związane ze szkołami powszechnymi, a ich wychowawczynie podlegały kierownikom poszczególnych szkół. Placówki wychowania

przedszkolnego stanowiły podbudowę dla klasy pierwszej szkoły powszechnej. Zwraca uwagę brak kwalifikacji pedagogicznych aż czterech spośród dziesięciu osób pracujących w przedszkolach w Indiach. W trosce o poprawę tej sytuacji delegat MWRiOP w Bombaju Michał Goławski postanowił zorganizować w okresie wakacyjnym kurs dla wychowawczyń przedszkoli (IPMS, Delegatura MWRiOP w Indiach, sygn. A.23/16). Na dzień 2 stycznia 1944 r. na subkontynencie indyjskim było pięć przedszkoli obejmujących opieką 221 dzieci (IPMS, MSZ, sygn. A.11E/705; Tomaszewska (Loszek), Pniewska 2002: 404). Wszystkie były dobrze zaopatrzone w zabawki i gry. Zajęcia, prowadzone przez wychowawczynię, odbywały się do południa w pomieszczeniach i na świeżym powietrzu. Po południu dziećmi opiekowały się niańki, nadzorując ich zabawy w piaskownicy czy też organizując im wycieczki po najbliższej okolicy. Kierowniczką przedszkola w Balachadi-Jamnagar była Janina Dobrostańska. Sześcioro polskich dzieci w tej placówce otoczonych było opieką całodobową. Wprowadzono okresowe badania lekarskie oraz przystąpiono do systematycznego leczenia zębów dzieci. Na podstawie lekarskiego zlecenia dzieci otrzymywały codziennie odpowiednie dawki tranu, żelaza, witamin i wapna w tabletkach. Zaprzestano dawać im chininę, ponieważ zniknęły zachorowania na malarię, zaszczepiono je natomiast przeciwko cholercie i ospie. Wszystkie dzieci przybywały na wadze. Przedszkole aktywnie uczestniczyło w życiu środowiska, np. 29 stycznia 1944 r. dzieci wystąpiły w świetlicy osiedlowej z recytacjami wierszy, inscenizacjami, śpiewem i tańcami (AAN, MPiOS, sygn. 86). Na koniec stycznia 1944 r. przedszkole w tym osiedlu liczyło 26 dzieci polskich i 2 anglohinduskich (AAN, MPiOS, sygn. 86).

W roku szkolnym 1945/1946 r. w Indiach istniały już tylko trzy polskie przedszkola w Valivade. Prowadziły one działalność przy Szkole Powszechnej nr 1 (20 dzieci), Szkole Powszechnej nr 2 (23 dzieci), Szkole Powszechnej nr 3 (21 dzieci). W każdej placówce pracowała jedna wychowawczyni (kierowniczką) (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. III/16). Liczba dzieci w przedszkolach spadała w związku z przechodzeniem ich do pierwszej klasy szkół powszechnych. W niektórych sprawozdaniach placówki te były traktowane jako jedno przedszkole. Wychowawczynie otrzymywały taką samą pensję jak nauczycielki i podlegały służbowo kierowniczkom szkół powszechnych. Wychowawczyniami przedszkoli były: Zofia Hołub, Stefania Mazurkiewicz, Maria Skibińska i Alina Żabina (Tomaszewska (Loszek), Pniewska 2002: 404).

W związku ze stopniowym opuszczaniem przez Polaków w 1947 r. gościnnej ziemi indyjskiej zlikwidowano także przedszkola.

Afryka Środkowo-Wschodnia i Południowa

Na kontynencie afrykańskim polskich uchodźców rozmieszczono w specjalnie utworzonych osiedlach. Przetransportowani zostali tutaj ze Środkowego i Bliskiego Wschodu oraz z Indii. Ogólna liczba uchodźców, jak i mieszkańców poszczególnych osiedli systematycznie rosła. Pierwsi polscy uchodźcy (tzw. grupa cypryjska) przybyli do Rodezji Północnej już w połowie sierpnia 1941 r. (Wróbel, Wróbel 1992: 142). W okresie II wojny światowej przyjechało do Afryki Północnej (Maghrebu) około 1300 Polaków (Knopek 2000: 81). W dniu 27 sierpnia 1942 r. do portu Tanga w Afryce Wschodniej przypłynęło 1400 uchodźców. W październiku tegoż roku liczba przybyszów z Polski na analizowanym obszarze zbliżała się szybko do 10 tys. (Chmielewski 2008: 61). Na dzień 3 grudnia 1944 r. w Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej było 18 245 obywateli polskich, w tym 7924 dzieci i młodzieży (Wróbel 2003: 160). Zdaniem jednego z opiekunów młodego pokolenia Polaków w Afryce, ojca Łucjana Z. Królikowskiego OFMConv, przez kontynent ten przewinęło się w różnym czasie w latach 40. XX w. około 19 tys. ludności polskiej (największe skupisko Polaków w Tengeru liczyło blisko 4 tys. osób) (Królikowski 2008: 136). Wśród polskiej ludności w Afryce Środkowo-Wschodniej dużo było dzieci i młodych. Stanowili oni od 40% do ponad 50% mieszkańców 22 osiedli utworzonych dla nich w kilku państwach i dominiach angielskich (Chmielewski 2008: 62). Skład demograficzny polskiej ludności w Afryce powodował, że ważną kwestią stało się utworzenie w niełatwych przecież z natury warunkach tymczasowego życia osiedlowego, sprawnego systemu szkolnego i opiekuńczego, obejmującego sierocińce, różne typy szkół, a także znaczną liczbę przedszkoli (Chmielewski 2008: 66, 67; Wróbel, Wróbel 1992: 162-164). Stan przedszkoli i dzieci w poszczególnych latach na kontynencie afrykańskim przedstawia tabela 4.

Tabela 4. Przedszkola w Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej w latach 1943-1946

Państwo	Osiedle	1943		1944		1945		1946	
		przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci
Uganda*	Masindi	1	166	1	88	1	86	2	80
	Koja	1	94	1	82	1	54	3	57

Państwo	Osiedle	1943		1944		1945		1946	
		przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci	przedszkola	dzieci
Tanganika	Ifunda	1	26	1	18	1	19	1	12
	Kindugala	1	24	1	32	1	23	1	23
	Kondea	1	23	-	-	-	-	1	19
	Morogoro	-	-	1	20	1	35	-	-
	Tengeru	4	130	1	93	1	70	1	79
Radezja Płn.	Abercorn	-	-	1	21	1	18	1	13
	Bwana M'Kubwa	1	22	1	30	1	15	1	24
	Lusaka	1	50	1	16	1	17	1	24
Rodezja Płd.	Marandellas	1	22	1	11	1	16	1	13
	Rusape	1	25	1	20	1	21	1	23
Kenia	Rongai	-	-	-	-	-	-	1	14
Unia Południowej Afryki	Oudthoroon	-	-	1	6	-	-	-	-
Razem		13	582	12	437	11	374	15	381

* Zachowano ówczesne nazwy państw. Źródło: IPMS, MWRiOP, kol. 548/14, T. Sulimirski, *Polish education in exile 1940-1950*; W. Chmielewski 2008: 61.

Jak wynika z danych zamieszczonych w tabeli 4, najwięcej dzieci było w przedszkolach na terenie Afryki w 1943 r., a więc na początku osiedlenia Polaków na tym kontynencie. Stopniowo ich liczba ulegała zmniejszeniu, ponieważ najstarsze roczniki przedszkolne przechodziły do szkół powszechnych. Najwięcej dzieci objętych wychowaniem przedszkolnym było w Masindi, Koji i Tengeru. W 1946 r. w Masindi i Koji liczba przedszkoli wyraźnie wzrosła. Wynikało to z faktu, że w końcowych latach przebywania polskich uchodźców w Afryce osiedla te pełniły funkcje osiedli zbiorczych. W nich umieszczano uchodźców z innych skupisk na kontynencie, a następnie umożliwiano im wyjazd do krajów osiedlenia. Dotyczyło to zwłaszcza Koji, która rolę osiedla zbiorczego odgrywała aż do 1948 r. Dzieci w Koji ze względu na wysoką

temperaturę nosiły na głowach kapelusze nazywane „hełmami tropikalnymi” (Sulkiwicz 1995: 150). Formy i metody pracy przedszkoli w Afryce były podobne do tych, jakie realizowano w innych przedszkolach polskich na obczyźnie.

Meksyk

Kolejnym państwem, do którego trafili polscy uchodźcy, był Meksyk. W rezultacie ustaleń podjętych pomiędzy premierem RP gen. Władysławem Sikorskim a rządem meksykańskim pod koniec grudnia 1942 r. do osiedla Santa Rosa w tym przyjaznym Polsce kraju przybyły w lipcu i listopadzie następnego roku 1432 osoby (Chmielewski 2015: 22-26, 40, 42, 43). Wśród przybyszów było 574 dzieci (40%). Przedszkole, złożone z jednej izby o powierzchni 42 m², zostało uroczyście otwarte 16 sierpnia 1943 r. Dzieci objętych zorganizowanym wychowaniem przedszkolnym było najwięcej w listopadzie 1943 r. – 52, w tym 21 dziewczynek (Chmielewski 2015: 43, 90, 91). „Wszystkie dzieci pochodziły ze wschodnich obszarów Drugiej Rzeczypospolitej (...). Wśród uczęszczających do przedszkola było 6 sierot, 10 półsierot (łącznie 31%), (nie miało matki 7 dzieci, nie miało ojca – 3). Miało ojca w wojsku – 25 dzieci, ojciec zginął – 2, straciło co najmniej jednego z rodziców w Związku Sowieckim – 10” (Chmielewski 2015: 92). Kierowniczką przedszkola została wykwalifikowana wychowawczyni Florentyna Kulibaba. Pomagała jej jako niania Kazimiera Klimek (IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/6).

Pod koniec 1945 r. w przedszkolu przebywało 17 dzieci. W 1946 r. placówka zakończyła swoją działalność pod kierownictwem Stanisławy Łukaszczyk. Przedszkole było szczerze finansowane m.in. przez Krajową Katolicką Konferencję Dobroczynności (National Catholic Welfare Conference) ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej. Szczególnie wyróżniły się w udzielaniu tej pomocy dwie polonijne działaczki: Renata Rączkowska i Helena Sadowska. Całe osiedle Santa Rosa zostało zlikwidowane 31 grudnia 1946 r. (Chmielewski 2015: 92-94, 194).

Nowa Zelandia

Do Nowej Zelandii przybyło w 1944 r. 733 dzieci i 105 osób dorosłych, pełniących w większości funkcje opiekuńczo-wychowawcze. Wszyscy zostali umieszczeni 1 listopada w obozie w Pahiatua (IPMS: MSZ. sygn. A. 11. E/1202). Utworzono w nim dwie szkoły powszechne, gimnazjum ogólnokształcące, kurs krawiecki i przedszkole (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. III/17). Placówka wychowania przedszkolnego miała charakter całodobowy. Były w niej łóżka dla 56 dzieci. Przedszkole umieszczono w jednym z obozowych baraków. Przez jego środek przechodził korytarz. Z jednej

jego strony spały i przebywały dziewczynki, z drugiej chłopcy. Personel wychowawczy i opiekuńczy miał swoje pokoje w budynku przedszkola, często jednak się zdarzało, że opiekunki spały na sali razem z dziećmi. Kierowniczką przedszkola została najpierw Jadwiga Tietze, a później Salomea Surynt. Pracę wychowawczą i opiekuńczą prowadziły jako wychowawczynie i opiekunki: Maria Bednarska, Stanisława Lewandowska, Katarzyna Łakoma, Maria Węgrzyn i bibliotekarka Anna Teresa Rubisz (Skwarko 1972: 130, 131, 163; *Dwie* 2006: 192, 194). W przedszkolu szczególnie dużo czasu poświęcano pracy opiekuńczej. Wynikało to z faktu, że wiele dzieci było sierotami lub też miało swoich rodziców w wojsku, w Związku Radzieckim, czy też w polskich obozach uchodźczych, położonych w innych regionach świata. Stąd też praca z dziećmi wymagała wiele trudu i stałej, matczynej troski o podopiecznych. Oto fragment wspomnień jednej z opiekunek grupy sypialnej chłopców na temat pracy w przedszkolu w Pahiatua:

Rano budziłam dzieci i prowadziłam do łazienki. Niektóre z nich miały trudności z ubieraniem się, więc pomagałam. W zimie chłopcy nosili pończochy i na nich skarpety. W tych czasach używano gumowych podwiązek do pończoch. Chłopcy gubili podwiązki i traciłam czas na ich szukanie. Następnie ustawiałam chłopców w dwa rzędy, mówiliśmy pacierz i śpiewaliśmy *Kiedy ranne wstają zorze*. Potem dzieci ustawione parami prowadziłam do jadalni. Pół godziny miało wystarczyć na posiłek. Niektóre dzieci tylko siedziały i patrzyły na talerz. Nie zawsze udało mi się wszystkie nakarmić. Co trzy tygodnie przypadał mi dyżur dopilnowania starszych chłopców przy myciu naczyń. Zdarzało się, że chłopcy puciekali i sama kończyłam zmywanie. Kiedy zmywanie było skończone, wołałam kucharza do sprawdzenia. Gdy tylko znalazł choć jeden tłusty talerz, to kazał mi myć od nowa. Był to prawdziwy ciężar, bo w baraku czekały na mnie łóżka do ścielenia, podłogi do zamiecenia i prawie każdego dnia pranie. Po obiedzie dzieci z przedszkola kładły się na odpoczynek. W tym czasie pani Lewandowska też odpoczywała, a ja pilnowałam dzieci. Niektóre potrzebowały się przespać, a inne hałasowały. Tylko ogromnym wysiłkiem mogłam utrzymać ciszę (*Dwie* 2006: 195, 196).

Przedszkole prowadziło działalność przez kilka lat. Z każdym rokiem jednak dzieci ubywało, ponieważ w miarę dorastania przechodziły one do pierwszych klas szkół powszechnych. Już pod koniec kwartału 1945 r. było w nim 48 dzieci, w tym 27 dziewczynek (IPMS, MSZ, sygn. A. 11. E/504). W lutym 1946 r. do przedszkola było zapisanych tylko 22 dzieci (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. III/17). W 1947 r. pojawiła się kwestia dostosowania dzieci i młodzieży polskiej do warunków życia w Nowej Zelandii. Likwidowano stopniowo polskie placówki oświatowe. W edukacji młodego pokolenia dużego znaczenia nabrało opanowanie języka angielskiego. W pierwszym kwartale 1949 r. rząd Nowej Zelandii zamknął polskie osiedle w Pahiatua (IPMS, MSZ, sygn. A. 11.E/1202).

2 Korpus

Szczególną uwagę wzbudzają przedszkola utworzone i nadzorowane przez władze (dowództwo) oświatowe 2 Korpusu. Dwie spośród tych placówek, położone w Palestynie (była już o nich mowa: Jerozolima i Ain Karem), miały niejako podwójną podległość – cywilną i wojskową.

Z kolei przedszkola 2 Korpusu we Włoszech, Austrii i Niemczech podlegały tylko utworzonemu w nim Wydziałowi Oświaty, kierowanemu przez podpułkownika prof. Jerzego Stanisława Aleksandrowicza (przed wojną m.in. członek korespondent Polskiej Akademii Umiejętności, rektor Akademii Weterynaryjnej we Lwowie, a także krótko podsekretarz stanu w MWRiOP), który był jednocześnie delegatem MWRiOP w Londynie na armię gen. Andersa. Przedszkola tworzone w Austrii i Bawarii oraz nadzorowane przez polskie wojsko obejmowały dzieci rodziców, którzy znaleźli się tam przymusowo podczas wojny i nie zdążyli jeszcze wrócić do kraju, oraz przybyłych z kraju żołnierzy AK (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.IV/4). Stan placówek przedszkolnych 2 Korpusu na kilka miesięcy przed opuszczeniem przez niego Włoch przedstawia tabela 5.

Tabela 5. Przedszkola pod opieką Wydziału Oświaty 2 Korpusu według stanu na 16 lutego 1946 r.

Kraj	Liczba		
	przedszkoli	dzieci	wychowawczyń
Włochy (Barletta, Trani)	2	129	brak danych
Austria	10	201	15
Niemcy (Bawaria)	3	75	3
Palestyna	2	48	5
Razem	17	453	23

Źródło: IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.III/28, *Sprawozdanie w sprawie przybycia do W[ielkiej] Brytanii zorganizowanych i nadzorowanych przez wojsko we Włoszech i na B[iałym] Wschodzie*; tamże, sygn. A. 19. IV/4, *Sprawozdanie z pracy oświatowej w 2 Korpusie i obozach dla ludności cywilnej pozostającej pod opieką 2 Korpusu*.

Analizując dane zamieszczone w tabeli 5, należy stwierdzić, że jak na trudne warunki powojenne liczba przedszkoli wojskowych i objętych ich działalnością dzieci była duża. Szczególnie wyróżniała się tu Austria. Z kolei we Włoszech na uwagę zasługuje znaczna liczba dzieci objętych zorganizowaną formą wychowania przedszkolnego.

Po ewakuacji armii Andersa z Włoch do Wielkiej Brytanii przedszkola te ulegały stopniowej likwidacji, zwłaszcza że przestała je finansować UNRRA.

W pierwszej połowie 1946 r. istniało szereg placówek wychowania przedszkolnego na terenie Francji. Jak wynika z danych Działu Oświaty ITC, kierowanego przez Tadeusza Sulimirskiego, w państwie tym prowadziły działalność 33 przedszkola z liczbą 1859 dzieci. Jedno przedszkole, obejmujące 11 dzieci, istniało także w Algierze (IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19. III/ 116 – cz. I). Na podstawie tych danych można powiedzieć, że znaczna była liczba dzieci objętych zinstytucjonalizowanym wychowaniem przedszkolnym, podległym polskim władzom w Londynie na terenie zachodniej Europy.

Zakończenie

Reasumując, stwierdzić należy, że polskie władze na obczyźnie i same środowiska uchodźcze wykazywały wiele troski wobec najmłodszego pokolenia Polaków, znajdując się nie z własnej woli poza granicami ojczyzny. Działalność tak dużej liczby przedszkoli wszędzie tam, gdzie były większe skupiska Polaków, miała na celu nie tylko zapewnienie przebywającym w nich dzieciom w wieku przedszkolnym właściwej opieki i należytego wychowania, ale także zapobieżenie ich wynarodowieniu i przygotowanie do powrotu do wolnej ojczyzny po zakończeniu wojny. Świadczą o tym zachowane wprawdzie niezbyt liczne, ale jednak wiarygodne informacje na temat realizowanych treści wychowawczych w placówkach przedszkolnych. Dowodzi tego także prześiąknięta duchem patriotyzmu atmosfera życia w polskich osiedlach i obozach na obczyźnie, w której wyrastały już dzieci w wieku przedszkolnym. Kwestia ta była tym ważniejsza, że wiele dzieci było sierotami, półsierotami lub tzw. odłączonymi, czyli będącymi daleko swoich rodziców, niemającymi często realnych perspektyw na ich spotkanie.

Zwraca uwagę fakt, że przedszkola tworzone na obszarze działalności wszystkich delegatur londyńskich władz oświatowych i delegatur Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Iranie, Jerozolimie, Bombaju, Nairobi, Santa Rosa i Pahiatua. Wynika to z przytaczanych w niniejszym artykule źródeł archiwalnych. Powstawały one mimo czasami trudnych warunków lokalowych, kadrowych i braku odpowiednich pomocy do prowadzenia zajęć. Zatrudniano w nich często niewykwalifikowaną, ale ofiarną kadrę pedagogiczną i opiekuńczą, która niejednokrotnie zapewniała swoim podopiecznym całodobową opiekę. Podjęty w tym opracowaniu zarys problematyki wychowania przedszkolnego na obczyźnie wymaga dalszych, wnikliwych badań zwieńczonych dogłębnymi publikacjami.

Bibliografia

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej: AAN), zespół: Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej (emigracyjne) w Londynie (dalej: MPiOS), sygn. 85, *Sprawozdanie szóste z działalności Opieki Społecznej na terenie Indii za czas od 1-go do 31-go października 1943 r.*, k. 104.
- AAN, MPiOS, sygn. 85, *Pismo W. Styburskiego z 10 września 1943 roku do kierownika drugiego transportu uchodźców do Meksyku W. Rattingera*, k. 136.
- AAN, MPiOS, sygn. 85, *Sprawozdanie Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej na Indie za czas do końca maja 1943 r.*, k. 86 a.
- AAN, MPiOS, sygn. 85, *Sprawozdanie Delegatury MPiOS w Indiach za miesiąc grudzień 1943 r.*, k. 159.
- AAN, MPiOS, sygn. 85, *Sprawozdanie Delegatury MPiOS w Indiach za miesiąc styczeń 1944 r.*, k. 5.
- AAN, MPiOS, sygn. 86, J. Dobrostańska, *Sprawozdanie z Przedszkola za miesiąc styczeń 1944 r.*, Balachadi, 2 lutego 1944 r., k. 30.
- AAN, MPiOS, sygn. 86, J. Dobrostańska, *Sprawozdanie z Przedszkola za miesiąc luty 1944 r.*, Balachadi, 29 lutego 1944 r., k. 97.
- AAN, MPiOS, sygn. 86, Osiedle Balachadi-Jamnagar, *Sprawozdanie z Działu Wychowania*, 2 lutego 1944 rok, k. 26.
- Instytut Polski i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego w Londynie (dalej: IPMS), zespół: Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (dalej: MWRiOP) sygn. A. 19.I/13c., A.M. Stöcker, *Sprawozdanie z prac wykonanych na kursie dla nauczycielek przedszkola w Moray Hause za czas od IX do XII 1941 r.*
- IPMS, Delegatura MWRiOP w Indiach, sygn. A.23/16, *Sprawozdanie Delegata za IV kwartał 1943r.*
- IPMS, Delegatura MWRiOP w Indiach, sygn. A.23/16, *Sprawozdanie Kierownika Polskiej Akcji Obywatelskiej w Indiach za okres od 10 lipca do 20 września 1943 r.*
- IPMS, Delegatura MWRiOP w Indiach, sygn. A.23/16, *Protokół przejęcia spraw szkolnych i oświaty pozaszkolnej przez Delegata Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego w Bombaju i rozdzielenia kompetencji między nim a Delegatem Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Bombaju*, Bombaj, 16 września 1943 r.
- IPMS, MSZ, sygn. A.11.E/1202, Pismo K. Wodzickiego z 18 czerwca 1950 r. do M. Sokołowskiego, informujące o stanie opieki nad młodzieżą polską po zamknięciu osiedla Pahiatua w Nowej Zelandii.
- IPMS, MSZ, sygn. A.11.E/504, *Sprawozdanie za pierwszy kwartał 1945 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.I/11, *Rozporządzenie Nr 10/1943. Ministra Kierownika Urzędu Oświaty i Spraw Szkolnych z dnia 7 stycznia 1945 r. w sprawie utworzenia Komisji Organizacji Szkolnictwa w Okresie Przejściowym.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.I/13c, A.M. Stöcker, *Sprawozdanie za mies[iać] czerwiec 1941; tamże, też, Sprawozdanie z letniego kursu pedagogicznego w Edinburghu od dnia 14 lipca do 1 sierpnia 1941 r.*

- IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.I/15, *Notatka z konferencji z Prof. Blazem Prof. Uniw[ersytetu] Toronto i jego 3 asystentami z prof. Sulimirskim i por. [Józefem]Follprechtem, odbytej dnia 19.IX. [19]42.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19. III/58, *Członkowie Podkomisji, 5 maja 1944 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.I/17, *Co należy czynić w przyszłości w obrębie Urzędu Ośw[iaty] i Sp[raw] Szk[olnych].*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/47, *Komisja Odbudowy Szkolnictwa i Reformy Ustroju Szkolnego, grudzień 1944.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/115, *Sprawozdanie delegata Ministerstwa WRiOP w Jeruzolimie z okres od 1 września do 31 grudnia 1943 roku dla Ministerstwa WRiOP.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/3. *Tezy: 1) Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych i wychowawczyń przedszkoli; 2) Podstawy organizacji szkolnictwa średniego ogólnokształcącego w okresie przejściowym po wojnie. Referat: Kształcenie nauczycieli szkół powszechnych i wychowawczyń przedszkoli (Dr Jan Konopnicki, Mgr Romuald Niewiakowski i Mgr Wacław Szomek). Referuje: Mgr Romuald Niewiakowski.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/6, *Odpis. Wykaz uposażeń nauczycieli i personelu administracyjnego szkół w osiedlu Santa Rosa, Leon, Goto,- Mexico w/g stanu z dnia 1-go września 1944 roku.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/6, *Wykaz nauczycieli i wychowawców w szkolnictwie na terenie Iranu w dniu 15 XI 1944 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/6, *Normy wynagrodzeń nauczycieli szkół rozmaitych typów oraz pracowników administracji szkolnej w Iranie.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/6, *Wykaz nauczycieli przedszkoli w Ain-Karem, Jeruzolimie i Telawivie w/g stanu z dnia 1 września 1944*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A. 19.III/11, *Tymczasowy Komitet Skarbu dla Spraw Polski, Dział Oświatowy – Delegatura na Środkowy Wschód, Jeruzolima, Sprawozdanie okresowe za czas od 1 lipca do 31 grudnia 1945 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/7, *Zestawienie liczbowe szkolnictwa według stanu z dn. 15 sierpnia 1944 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19./I-14. *Odpis. Wyciąg. Sprawozdanie drugie z działalności Delegatury Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Teheranie (za czas od 16 lipca do 15 września 1942 r.).*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/72, *Komisja Organizacji Szkolnictwa w Polsce w Okresie Przejściowym. Tezy. Londyn – 1943 – Edynburg, 10 sierpnia 1943 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.II/72, *Komisja Organizacji Szkolnictwa w Polsce w Okresie Przejściowym. Tezy. Londyn – 1943 – Edynburg, 10 sierpnia 1943 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/ 116 (cz. I), *Szkolnictwo polskie poza Wielką Brytanią. Stan z pierwszej połowy r. 1946.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/11, *Tymczasowy Komitet Skarbu dla Spraw Polski, Dział Oświatowy – Delegatura na Środkowy Wschód, Jeruzolima, Sprawozdanie okresowe za czas od 1 lipca do 31 grudnia 1945 r.*

- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/11, Tymczasowy Komitet Skarbu dla Spraw Polski, Dział Oświatowy – Delegatura na Środkowy Wschód, Jerozolima, *Sprawozdanie okresowe za czas od 1 lipca do 31 grudnia 1945 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/16, Polski Komitet Opieki nad Uchodźcami w Indiach, *Szkolnictwo polskie w Indiach, dane na 1 marca 1946 r.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.III/17, *Pismo Tymczasowej Komisji Osiedla Dzieci Polskich w Pabiatua z 20 lutego 1946 roku do Tymczasowego Komitetu Skarbu dla Spraw Polskich w sprawie stopniowego rozmieszczania młodzieży w szkołach nowozelandzkich.*
- IPMS, MWRiOP, sygn. A.19.IV/4, *Sprawozdanie z pracy oświatowej w 2 Korpusie i obozach dla ludności cywilnej pozostającej pod opieką 2 Korpusu.*
- IPMS, zespół: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ), sygn. A.11.E/705, *Sprawozdanie statystyczne Konsulatu Generalnego RP w Bombaju, dotyczące pobytu Polaków w Indiach na dzień 2 stycznia 1944 rok.*
- IPMS: MSZ. sygn. A.11.E/1202, E. Zaleski, *Statistic Polish Children*, 12 maja 1950 roku.

Źródła drukowane i opracowania

- Bobrowska-Nowak W. (1978). *Historia wychowania przedszkolnego*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczn.
- Chmielewski W. (2008). *Szkolnictwo polskie w Afryce Środkowo-Wschodniej i Południowej podczas II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3-4.
- Chmielewski W. (2013a). *Przygotowanie kadr oświatowych na uchodźstwie*. Seria: Monografie z Dziejów Oświaty, t. XVIII, Warszawa: Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN.
- Chmielewski W. (2013b). *Działalność oświatowa Urzędu Ministra Gen. Broni Józefa Hallera (sierpień 1940 – kwiecień 1941)*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3-4.
- Chmielewski W. (2015). *Polskie osiedle Santa Rosa w Meksyku 1943-1946*, Warszawa, Kielce: Instytut Historii Nauki im. L. i A. Birkenmajerów PAN, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach.
- Dobrzański J. (1967). *Oświata i szkolnictwo w Królestwie Polskim*, [w:] Ł. Kurdybacha (red.), *Historia wychowania*, t. 2, Warszawa: PWN.
- Draus J. (1993). *Oświata i nauka polska na Bliskim i Środkowym Wschodzie 1939-1950*, Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Manterys J., Zawada S., Manterys H., Zawada J. (red.) (2006). *Dwie ojczyzny. Polskie dzieci w Nowej Zelandii. Tułacze wspomnienia*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- Knopek J. (2000). *Działalność oświatowo-wychowawcza wśród skupisk polskich w Afryce Północnej w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, nr 3-4.
- Korzeniowska W. (2004). *Edukacja i wychowanie różnych warstw społecznych na ziemiach polskich od drugiej połowy wieku XIX do roku 1818*, Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Kotula O., Weinert W. (1946). *Poradnik dla nauczycieli, kierowników, dyrektorów szkół oraz pracowników naukowych administracji szkolnej. Zbiór ważniejszych przepisów ustawodawstwa szkolnego z uwagami praktycznymi*, cz. 1, Warszawa: Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych.

- Królikowski Ł.Z. (2008). *Skradzione dzieciństwo. Polskie dzieci na tułaczym szlaku 1939-1950*, Kraków: Wydawnictwo OO. Franciszkanów „Bratni Zew” spółka z o.o.
- Leżańska W. (1998). *Kształcenie nauczycieli wychowania przedszkolnego w Polsce*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Maresch (Polonik) E. (2002). *Bombaj centrala polskich placówek*, [w:] L. Bełdowski i in. (red.), *Polacy w Indiach 1942-1947 w świetle dokumentów i wspomnień*, Warszawa: Koło Polaków z Indii 1942-1948.
- Nasze przedszkole* (1945), „Mały Junak” 1 stycznia 1945.
- Przeździecka-Obińska T. (1987). *Siedemnastka. Zakład 17*, [w:] I. Beaupré-Stankiewicz, D. Waszczuk-Kamieniecka, J. Lewicka-Howells (red.), *Isfahan, miasto polskich dzieci*, Londyn: Koło Wychowanków szkół polskich Isfahan i Liban.
- Rymarska-Kosińska Z. (1976). *Studia w Bejrucie*, [w:] *Książka pamiątkowa Szkół Młodszych Ochotniczek*, Londyn.
- Skwarko K. (1972). *Osiedlenie Młodzieży Polskiej w Nowej Zelandii w r. 1944*, Londyn: Polskie Towarzystwo Historyczne w Australii.
- Starzyk M. (1987). *Dziesiątka – „Bombonierka” – Przedszkole. Zakład Nr 10*, [w:] I. Beaupré-Stankiewicz, D. Waszczuk-Kamieniecka, J. Lewicka-Howells (red.), *Isfahan, miasto polskich dzieci*, Londyn: Koło Wychowanków szkół polskich Isfahan i Liban.
- Sułkiewicz K. (1995). *Tułacze dzieci. Exiled children*, Warszawa: Archiwum Fotograficzne Tułaczy.
- Szewczuk D. (2013). *Zapewnić opiekę – działalność ochronek na terenie Królestwa Polskiego w XIX i na początku XX wieku*, [w:] E. Kryńska, A. Suplicka, U. Wróblewska (red.), *Dziecko w historii – wątek korczakowski*, Białystok: Wydawnictwo Uniwersyteckie Trans Humana.
- Tomaszewska (Loszek) R., Pniewska D. (2002). *Szkolnictwo i oświata*, [w:] L. Bełdowski i in. (red.), *Polacy w Indiach 1942-1947 w świetle dokumentów i wspomnień*, Warszawa: Koło Polaków z Indii 1942-1948.
- Uchwały w sprawie demokratyzacji życia społeczno-gospodarczego i kulturalno-oświatowego* (1944), [w:] *O przyszłość szkoły polskiej. Sprawozdanie z zjazdu Zrzeszenia Nauczycieli Polaków w W[ielkiej] Brytanii. 1-3 X 1943*, Londyn, Glasgow.
- Wenserska-Krajewska E. (1987). *Szkolnictwo*, [w:] I. Beaupré-Stankiewicz, D. Waszczuk-Kamieniecka, J. Lewicka-Howells (red.), *Isfahan, miasto polskich dzieci*, Londyn: Koło Wychowanków szkół polskich Isfahan i Liban.
- Wróbel E., Wróbel J. (1992). *Rozproszeni po świecie. Obozy i osiedla uchodźców polskich ze Związku Sowieckiego 1942-1950*, Chicago: Panorama Publishing Co.
- Zakłady* (1987), [w:] I. Beaupré-Stankiewicz, D. Waszczuk-Kamieniecka, Jadwiga Lewicka-Howells (red.), *Isfahan, miasto polskich dzieci*, Londyn: Koło Wychowanków szkół polskich Isfahan i Liban.

ADRES DO KORESPONDENCJI

prof. nadzw. dr hab. Witold Chmielewski
Akademia Ignatianum w Krakowie
Wydział Pedagogiczny
Instytut Nauk o Wychowaniu
e-mail: wchmielewski@op.pl